

JAN JANDOUREK

SLOVNÍK

SOCIOLOGICKÝCH POJMŮ

610 HESEL

abnormalita • absolutismus • adaptace • ad hoc hypotéza • adolescence • adultismus • afirmativní
ismus • agil • agitace • aglomerace • agregát • agresivita • aha prožitek • akce přímá • aklan
mulace kapitálu • alienace • alkoholismus • altruismus • amalgamace • amerikanizace • anamu
chie • anarchismus • anarchosyndikalismus • androgynie • anima a anums • animismus • antagor
ticipace • antiklerikalismus • antikomunismus • antiscientismus • antisemitismus • antropologie soc
theid • argot • asimilace • asociace • asociálnost • atavismus • atom sociální • autarkie • aut
tobiografie • axiom • baby boom • baby boomers • balík příručního vědění • behaviorismus • b
tví • biologismus • bobos • boj tř washing • centralismus demokratic
ra • cenzus • církev • cleavage • crowding • černá skříňka • darwinismus sociální • data • defín
onální • deismus • dekonstrukce • delikt kavalírský • delikvence • demografie • demokracie • c
ce • demoskopie • denominace náboženská • depersonalizace • deprivace • deprivace relativní • d
terminismus • deviace • dezinformace • dělba moci • dělba práce • dětství • dialektika • diaspora
ace sociální • difuzionismus • diktatura • diskriminace • distance sociální • dokumenty • domácn

JAN JANDOUREK

SLOVNÍK

SOCIOLOGICKÝCH POJMŮ

610 HESEL

 GRADA®

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude trestně stíháno.

PhDr. Jan Jandourek, Ph.D.

SLOVNÍK SOCIOLOGICKÝCH POJMŮ

610 hesel

TIRÁŽ TIŠTĚNÉ PUBLIKACE:

Vydala Grada Publishing, a.s.
U Průhonu 22, 170 00 Praha 7
tel.: +420 234 264 401, fax: +420 234 264 400
www.grada.cz
jako svou 4652. publikaci

Recenzoval:

prof. PhDr. Milan Petrusek, CSc.

Odpovědná redaktorka Bc. Maria Arnautovová
Sazba a zlom Milan Vokál
Návrh a zpracování obálky Antonín Plicka
Počet stran 264
Vydání 1., 2012

Vytiskly Tiskárny Havlíčkův Brod, a.s.

© Grada Publishing, a.s., 2012

ISBN 978-80-247-3679-2

ELEKTRONICKÉ PUBLIKACE:

ISBN 978-80-247-7612-5 (ve formátu PDF)
ISBN 978-80-247-7613-2 (ve formátu EPUB)

OBSAH

SOCIOLOGIE V POJMECH.	6
SLOVNÍK POJMŮ	9
LITERATURA.	255

SOCIOLOGIE V POJMECH

Zdálo by se, že s příchodem internetu upadne zájem o knihy obecně a o slovníky zvláště. Zatím se však nic takového nestalo. Dokonce internet jako nové médium dává další možnosti. Jako autor mám k dispozici více pramenů, o mé knize bude vědět více potenciálních čtenářů a text sám se možná v nějaké formě na síti ocitne a bude tam žít dalším životem.

Pohled do budoucnosti ale vede k tomu, podívat se, co všechno už tu v dané oblasti bylo. V našich zemích jsou – pokud jde o sociologii – některá slovníková díla, která nelze pominout.

Předně je to *Malý sociologický slovník* (Svoboda 1970). Autoři byli příliš skromní, pokud jde o název. Ten slovník má 616 stran. Ačkoliv je na něm znát doba jeho vzniku, sociologie musela být, alespoň formálně, sociologií marxistickou, byl po léta vyhledávanou pomůckou a má smysl ji mít dodnes v knihovně. Jeho autoři jsou lidé, kteří v české sociologii něco znamenali, a mnozí dodnes působí.

Zřejmě ještě dlouho bude základním dílem monumentální *Velký sociologický slovník* (Karolinum 1996) a jeho 1 628 stran. Vznikal dlouho a podílelo se na něm opět nesčetně autorů. Je nepravděpodobné, že by se ještě někdy povedlo podobnou knihu „na papíru“ vydat. Podává nejen sociologické pojmy, ale také nahlíží mnoho jevů ze sociologické perspektivy. Vzhledem k omezenému počtu výtisků nebude pro každého dostupný. Autoři nicméně vydali ještě před jeho publikováním menší knihu *Sociologické školy, směry, paradigmata* (Sociologické nakladatelství a Sociologický ústav 1994). Obě tyto posledně jmenované publikace předběhl ještě *Sociologický slovník* Bohumila Geista (Victoria Publishing 1992), který rozsahem připomíná *Malý sociologický slovník*, ale je dílem jednoho autora. A nakonec autor této knihy napsal knihu *Sociologický slovník* (Portál 2001), která chtěla poskytnout čtenáři větší počet kratších hesel.

K těmto knihám je třeba přiřadit i další, které sice nejsou formálně slovníky, ale vysvětlují řadu sociologických pojmů. Především jde o originální knihu Miloslava Petruska *Společnosti pozdní doby* (Sociologické nakladatelství 2007), překlad knihy Kennetha Thompсона *Klíčové citace v sociologii* (Barrister & Principal 2001) a další.

Platí i to, že společenské vědy se navzájem prolínají, takže slovníky z psychologie nebo publikace o managementu obsahují i značnou dávku sociologie – a naopak.

Nelze pominout ani zdroje, ke kterým dnes každý musí sáhnout, když hledá význam sociologických pojmů. Je to na internetu *Wikipedie* a *Encyklopedia Britannica*. Pro autory „papírových“ knih je zadostiučiněním, že oba tyto často používané zdroje nemají všechny pojmy, nebo je mají příliš stručně či bez místního kontextu. A také to, že se elektronické knihy odvolávají na tištěná vydání.

Zcela jiný svět otvírá projekt Google Books, kde se po zadání hesla „sociological dictionary“ objeví tisíce exemplářů knih, které sice nejsou dostupné celé, ale co není v jedné knize, je v druhé.

Smyslem těchto řádek je jen tolik, že ačkoliv se doba jeví chaoticky, žijeme také v době slovníků, které vrací čtenáře a zájemce k významům slov. Každý ostatně ví, že kdyby musel zredukovat knihovnu, nechá si alespoň slovníky. Protože ty se budou vždycky hodit.

Jan Jandourek

SLOVNÍK POJMŮ

A

abnormalita

abnormality

Vlastnost, kterou se věc nebo bytost odlišuje od toho, co je typické nebo normální. Jde o subjektivní hodnocení. Abnormalita je odchylka tělesného vzhledu nebo způsobu chování od toho, co je všeobecně uznáváno jako norma, kulturní standard nebo vyžadovaná společenská role. Často má pojem abnormalita znehodnocující význam a působí jako stigma, negativní označení, především tam, kde je řeč o tělesném nebo duševním postižení, které člověka vyrazuje z běžného života ve společnosti. Je třeba posoudit, zda normalitou, podle které je posuzována abnormalita, je normalita statistického průměru, normalita jako schopnost jedince zvládat nároky, které jsou na něj v běžném životě kladeny, nebo normalita ideální (žádoucí, ale většinou nedosažované optimum). Také je důležité si uvědomit, že abnormalita je něco jiného než → deviace. Deviace má význam o něco užší a označuje → chování odlišující se od platné sociální normy a hodnot.

Jedním ze znaků abnormality může být nepřizpůsobivost. Pokud se nějaký jedinec chová v rozporu se svými zájmy, například si působí fyzickou nebo duševní škodu, je považován za nenormálního. Někteří lidé žijí dobrovolně podle vlastních norem a ocitají se tak v menšině, například jsou abstinenti nebo vegetariáni, popřípadě žijí jako disidenti v opozici vůči nějakému nedemokratickému režimu. Jejich jednání je menšinové, není v rozporu s morálkou, ba často je tomu spíše naopak, ale představují ve většinové společnosti odchylku. Proto musíme stále rozlišovat, jestli výraz abnormální (nenormální) bereme čistě statisticky, nebo mu dáváme ještě hodnotící význam ohledně správnosti.

Ze statistického hlediska jsou nadprůměrně inteligentní lidé abnormální, protože jich málo, stejně jako lidé s výrazně nízkou inteligencí. Problematické je hodnocení abnormality z hlediska morálních kritérií. Mnohá hlediska se časem mění, například pokud jde o hodnocení homosexuality. V některých zemích je homosexuální chování trestné, jinde se homosexuálové snaží vystupovat jako menšina, která má svá práva.

Posoudit nějaké jednání jako normální nebo nenormální je tak těžký úkol a je přitom potřeba vycházet z mnoha kritérií.

absolutismus

absolutism

Koncentrace veškeré → moci ve → státě v rukou jednoho vládce. Jde o historickou formu vlády, která bývá spojována především s konkrétními monarchickými režimy v Evropě. Moc absolutistického vládce není podřízena žádným zákonům a není závislá na spolupůsobení dalších orgánů. Předávání moci se děje dvojím způsobem: dědičným následnictvím a sňatkem.

Absolutistická moc neznamená, že by nebyla podřízena jiným omezením. Často se předpokládalo například dodržování náboženských → norem nebo norem přirozeného práva. V reálném světě musí panovník počítat s tím, že v jeho státě je mnoho dalších skupin, které mají vlastní zájmy, například šlechta, duchovenstvo, buržoazie, proletariát. Jako mocenské kulisy mohou sloužit některé instituce bez reálné moci, třeba parlament.

Historicky je absolutismus odpovědí na náboženské války 16. století a jeho vznik souvisí s rozvojem velkých států. Panovníkova moc se opírala o vojsko, jehož důstojníci měli politické a společenské vazby na nejvyšší vrstvy společnosti, a úřednictvo starající se o úkoly spojené se správou státu. Příkladem absolutistické vlády byla Francie v době krále Ludvíka XIV. (1638–

1715), což vyjadřoval jeho slavný výrok „stát jsem já“, a Prusko v době Fridricha II. (1740–1786). Pojem osvícený absolutismus v sobě zahrnoval ideu panovníka jako „prvního služebníka“ svých poddaných.

adaptace

adaptation

(z latinského *adaptatio* – přizpůsobení)

Přizpůsobení se jedince, instituce, systému nebo kultury vnějším podnětům. Podle kontextu se může jednat o přizpůsobení jedince i institucí. V sociologii se tento pojem objevuje díky organicistickým teoriím (→ organicismus), které viděly podobnost mezi společenským a biologickým organismem. Je významný v sociologických pojetích francouzského sociologa Gabriela Tarda (1843–1904) a amerického sociologa Roberta K. Mertona (1910–2003).

Podle Mertona existuje několik postupů, jak se se změnou jedinec může vyrovnat: konformita, inovace, ritualismus, eskapismus (únik), vzpoura. K tomu dochází v případech závažné osobní krize, jakou je například rozpad vztahu a rodiny.

Každý systém, který chce být úspěšný nebo přinejmenším setrvat, se musí přizpůsobovat jiným sociálním systémům a přírodnímu prostředí. Jednotlivé společnosti mají své limity, které jsou dané jejich přirozeným prostředím, jako je například nerostné bohatství nebo sousedství s konfliktními státy. Rodina se přizpůsobuje ekonomické situaci a požadavkům státu. Konkrétně třeba tomu, co po ní chce škola (povinné vzdělávání) nebo zdravotnictví (povinné očkování). Také reagovala na změny, které vyvolal přechod společnosti ze zemědělské na průmyslovou. Došlo k tomu, že rodina přestávala být ekonomicky závislá na vlastní produkci potravin a vysílala své příslušníky do města a někdy i do cizích zemí, aby obstarávali obživu. Rodina se musela také přizpůsobit tomu, že již nedocházelo k dědění povolání

z generace na generaci a že její příslušníci žili mnohem více rozptýleni na nějakém území. Došlo ke změnám v dělbě práce. Ženy a děti se staly závislými na mužově výdělku.

Příkladem je také změna v systému fungování nějaké firmy. Pokud se má firma adaptovat na nové podmínky dané třeba změnou společenské situace (změnou politického systému, příchodem nových technologií, médií apod.) a uchovat si nebo zvýšit výkonnost, musí měnit výrobní plány a má na své zaměstnance vyšší nároky. Pokud jde o jedince a nové nároky, kterým je vystaven, mluví se o pracovní adaptaci, což znamená přizpůsobení se člověka novému pracovnímu prostředí.

Společnost či jedinec, kteří nejsou schopni přizpůsobení, se dostávají na okraj a v krajním případě zanikají. Tak například státy sovětského bloku nestačily udržet technologický krok se zeměmi Západu a jejich rigidní systém vlády jedné strany se rozpadl. Člověk, který ztrácí v technologické gramotnosti, třeba se nenaučí pracovat s internetem, je pro mnoho pracovních pozic nevyužitelný a klesá jeho prestiž a životní úroveň. Podle amerického sociologa Talcotta Parsonse (1902–1979) je adaptace jedním ze čtyř základních úkolů, které musí každá společnost zvládnout. Švýcarský psycholog Jean Piaget (1896–1980) zdůraznil, že lidské psychické procesy jsou klíčovými mechanismy adaptace člověka, mohou mít rovněž podobu → asimilace (informace z vnějšku jsou upravovány tak, aby zapadaly do mentálních schémat člověka, například jedinec si vybírá jen ty informace, které odpovídají jeho předsudkům) nebo akomodace (jedinec mění svá mentální schémata tak, aby lépe odpovídala realitě).

V biologii znamená adaptace základní mechanismus, s jehož pomocí se jedinec vyrovnává se svým prostředím. Zahrnuje

akomodaci (přizpůsobení se, například přizpůsobení zornice oka osvětlení) nebo asimilaci (přizpůsobení si, například rozklad cizích bílkovin z potravy a jejich použití pro budování vlastního těla).

ad hoc hypotéza

ad-hoc hypothesis

(z latinského *ad hoc* – „k tomuto účelu“)

Ve filozofii a vědě hypotéza přidaná k nějaké teorii za účelem jejího uchránění před falzifikováním. Je to dodatečně přijatá domněnka, která je zavedena do nějaké teorie proto, aby ji bránila vůči nastupující kritice. Jde o vyrovnání se s anomáliemi, které se objevují a s nimiž teorie ve své původní podobě nepočítala. Teorie se tak stává stále složitější a ztrácí sílu něco předpovídat. Používání ad hoc hypotéz neodpovídá požadavku empirických věd, podle kterého má každé objasnění (*explicans*) obsahovat důvody, svědectví a možnosti ověření nezávislé na jevu, který má být vysvětlen (*explicandum*). Dodatečná hypotéza buď vysvětluje jev ze sebe sama, což je důkaz v kruhu, nebo jako výjimku, která platí pro tento jeden případ. Takové hypotézy jsou neuspokojující, protože se nedají použít pro objasnění širších souvislostí. Používají se i jako pomocné hypotézy k podpoře nějakého teoretického systému, když se při falzifikačním testu nebo při empirickém přezkoušení objeví rozpory mezi teoretickým tvrzením a skutečným jevem. To je ono známé „běda faktům“, když jsou v rozporu s teorií.

Používání ad hoc hypotéz nemusí být nutně nelegitimní, protože někdy stačí drobná úprava původní teorie a teorie si uchováva svou prediktivní sílu. Jako příklad se uvádí třeba Albert Einstein, který do své všeobecné teorie relativity zavedl takzvanou kosmologickou konstantu, kterou chtěl umožnit existenci statického vesmíru. Sám ovšem později tento nápad zavrhl a ukázalo se, že to nebylo nutné.

Teoretik vědy Paul Feyerabend ve své knize *Rozprava proti metodě* soudí, že ad hoc hypotéza poskytuje novým teoriím čas oddechu a naznačuje směr budoucího bádání. Dodatečné hypotézy se stávají oblíbenými v různých pseudovědách, třeba když stoupenci mimosmyslového vnímání tvrdí, že přítomnost kritických pozorovatelů negativně ovlivňuje úspěch jejich pokusů. Taktéž když stoupenci teorie biorytmů zařazují všechny, na které jejich výpočty nefungují, do kategorie „arytmických“ jedinců. Jedním z nástrojů vylučujících zbytečně složitá řešení nebo vytváření zbytečných ad hoc hypotéz je takzvaná Occamova břitva.

adolescence

adolescence

Období života navazující na pubescenci (obvykle vymezováno mezi 14. a 18. až 22. rokem věku). V anglosaském písemnictví zahrnuje i pubescenci. Ze sociologického hlediska jde o období, kdy se dospívající učí hrát roli dospělého člověka, zapojit se do společenského života a institucí společnosti. Je to jakási vložka mezi → dětstvím a → dospělostí. Jde o to, aby byl schopen sám rozeznat svou sociální pozici a vědět, co po něm společnost chce. Jde o období ambivalentní, protože mladý člověk se současně zaučuje do života ve společnosti a zároveň se vůči ní často kriticky vymezuje. Míra konformity je podle místa a doby různá, je třeba rozdíl mezi kritickou generací hippies a studentských bouří 60. let a generací konzumně orientovaných yuppies 80. let.

Že existuje něco takového jako mládí, odhalují autoři někdy od poloviny 18. století, především jde o díla J.-J. Rousseaua (*Nová Heloisa*) a J. W. Goetha (*Utrpení mladého Werthera*).

Je samozřejmé, že součástí tohoto vývoje je také rozvoj sexuality a dochází k prudkým tělesným změnám. Běžný vý-

raz o adolescentech, že jsou „samá ruka, samá noha“, vyjadřuje překotnost tohoto vývoje, jistou neohrabanost a problémy, které může mít mladý člověk se svým sebeprožíváním v tomto období. To znamená pro adolescenta značnou zátěž. Někdy se mluví o potřebě jakéhosi „psychosociálního moratoria“ (pojem Erika Eriksona). Mělo by jít o období hájení, ve kterém by byli adolescenti společností posuzováni shovívavěji, aby se zmírnily krize doprovázející hledání a rozvíjení identity dospívajícího. To je samozřejmě ideál, kterého nebývá vždy dosaženo, už proto, že není jasné, v čem by toto hájení mělo vlastně spočívat. Nároky na dospívajícího jsou relativně vysoké, s výjimkou toho, že se o sebe velmi často nemusí sám ekonomicky starat.

Existence a uznání mládeže jako společenské skupiny ovlivňuje zpětně i starší členy společnosti, kteří se snaží také působit mladým dojmem, jak pokud jde o fyzický vzhled (kondice), tak oblékání a chování.

adultismus

adultism

Předpoklad říkající, že dospělí jsou lepší než mladí lidé, a mají tedy právo o nich rozhodovat bez souhlasu ovládaných. Může také znamenat nekritický postoj k tomu, co si myslí a co dělají dospělí. Za nadřazený pojem bychom mohli považovat → ageismus, který znamená diskriminaci na základě věku, aniž je předem řečeno, jestli se jedná o mladé, nebo o staré. Podle amerického autora Davida Kennedyho „stejně jako rasismus, egocentrismus a sexismus je adultismus založen na tom, co vypadá jako empirické rozdíly – v anatomii, nervovém vývoji, struktuře já, psychokultuře, velikosti a fyzické síle. Tyto ‚reálné rozdíly‘ vedou velmi často k ‚poddruhovosti‘ nebo k tendenci chápat jinou lidskou bytost nebo s ní zacházet, jako kdyby náležela k nějakému jinému

druhu. Jako psychologický fenomén je poddruhovost projektivní, to znamená, že ten, kdo druhé zařazuje do poddruhů – tedy někdo, kdo má moc –, přisuzuje svůj vlastní nevědomý a nevyřešený agresivní a sexuální materiál tomu, koho do poddruhu zařazuje.“ (Kennedy 2006: 63–64) Opakem adultismu je mínění, že někdy mladí považují starší za méněcenné, nepružné a neschopné, jak to vyjadřovalo heslo „nevěř nikomu, komu je přes třicet“. Jeho původcem je údajně tehdy čtyřia-dvacetiletý studentský vůdce z univerzity v Berkeley v roce 1965, který tvrdil: „Řekli jsme si v hnutí, že nevěříme nikomu, komu je přes třicet.“ V našem prostředí používal literární historik Václav Černý pojem „klukokracie“, kterým označoval angažmá mladých komunistických studentů na fakultách po roce 1948, které spočívalo v kádrování a ničení životní dráhy jak učitelů, tak studentů. Jako fenomén víra v mládí v mnoha oblastech přetrvává, například stále živý kult mladých politiků, od kterých se očekává obnova politického života a jeho očistění.

afirmativní akce

affirmative action

Afirmativní akce je snaha zlepšit pracovní a studijní možnosti menšin nebo skupin považovaných za diskriminované. V USA šlo především o černochoy, ženy a zdravotně postižené.

Afirmativní akci zahájila administrativa prezidenta Lyndona B. Johnsona (1963–1969) a byla určena pro černochoy. Až později se začala vztahovat na další příslušníky různých skupin. V souvislosti s touto akcí bývá zmiňována i takzvaná pozitivní diskriminace, která znamená nejen zrovno-právnění, ale přímo zvýhodnění některých lidí na základě jejich příslušnosti.

Afirmativní akce bývá vyzdvihoována jako nástroj, kterým se podařilo v USA vytvořit černošskou střední třídu. Její kritici, a pře-

devším kritici pozitivní diskriminace tvrdí, že dnes jsou již její opatření kontraproduktivní, protože naopak vedou ke ztrátě motivace se o něco snažit vlastním úsilím a k pocitu křivdy u těch, kteří dosahují lepších výsledků, ale přednost pak bývá dávana příslušníkům menšin.

Afirmativní akce existuje v nějaké podobě i v dalších zemích, například v Rumunsku ve prospěch Romů, v západních zemích ve prospěch žen a postižených.

ageismus

ageism

Diskriminace jedinců nebo skupin na základě věku. Většinou se týká věkových skupin, které nedosahují nebo přesahují určitou věkovou hranici. Může být spontánní, nebo systémový. Většinou se v této souvislosti hovoří o diskriminaci starších lidí. Pojem se v anglosaském světě objevuje od 60. let 20. století a prosazoval ho psychiatr a ředitel amerického Národního institutu pro stárnutí Robert Neil Butler (1927–2010). Podle něj se ageismus vztahuje ke stáří stejně jako rasismus a sexismus k barvě pleti a pohlaví. Ageismus brání mladším generacím identifikovat se se staršími lidmi jako lidskými bytostmi. Jak se projevuje? V knize *Why Survive? Being Old In America* to Butler popisuje takto: „... stereotypy a mýty, otevřené opovržení a averze, nebo jednoduše vyhýbání se kontaktu, diskriminačními praktikami v bydlení, zaměstnání a službách všeho druhu, přídomky, kreslenými seriály a vtipy.“

Ageismus je utvářen stejnými mechanismy jako jiné stereotypizace. Jde o předsudky v afektivní oblasti, dochází k praktické diskriminaci ohledně chování a stereotypizaci v kognitivní oblasti. Charakteristické je, že mladší lidé mají pocit, že staří se drží svých postů a nechtějí je uvolnit, zatímco starší se cítí být vytlačeni ambiciózním a bezskrupulózním mládím. Slova jako mladý a starý

mohou nabírat různé vedlejší významy. Ke slovu starý se automaticky vybavuje třeba stará struktura, stará čarodějnice, mladý je zase spojován s nezkušeností a neodpovědností. Mladým bývá často dávana přednost tam, kde je zdůrazňována potřeba přitažlivého fyzického zjevu a vitality. K tomu dochází třeba při obsazování politických kandidátek nebo některých manažerských funkcí.

Ageismus může nakonec ovlivnit i to, jakým způsobem starší člověk vnímá sám sebe. Slyší například tak často o své nepružnosti a nevykonnosti, že tomu uvěří. „Vytvořili jsme společnost, ve které je mimořádně kruté žít, když je někdo starý.“ (Butler 1979:18)

AGIL

AGIL paradigm

Teoretické schéma, vytvořené americkým sociologem Talcottem Parsonsem v 50. letech 20. století. Popisuje základní funkce, které potřebuje ke svému udržení každý společenský systém. Jde o součást Parsonsovy teorie strukturálního funkcionalismu a schéma je popsáno v jeho knize *The Social System* (1951).

Jednání každého jednotlivce nebo kolektivu se skládá ze čtyř prvků. Podle Parsonse musí každý, byť i jen teoreticky myslitelný sociální systém, plnit čtyři funkce, aby mohl přežít. Jméno schéma získalo podle počátečních písmen anglických slov *adaptation, goal attainment, integration a latency*.

Adaptace, přizpůsobení (*adaptation*) znamená schopnost systému reagovat na měnící se vnější podmínky a přizpůsobovat se. Tato funkce spočívá na potřebách. Sociální systém se musí zabývat vnějšími podmínkami, jako jsou třeba zdroje, fyzické prostředí, území a podobně. Problémy adaptace řeší ekonomická aktivita.

Dosahování cíle (*goal attainment*) znamená schopnost systému definovat a sledo-

vat cíle a spočívá na motivech. Integrace (*integration*) se týká zajištění soudržnosti a je založena na sociálních rolích. Latence (*latency*) je schopnost systému udržovat základní struktury a hodnotové mustry. Kulturní systém potřebuje hodnoty, normy, symboly, které ovlivňují jednání aktérů. Paradigma AGIL bylo v sociologické teorii dominantní od 50. do 70. let. Kritici tohoto schématu poukazovali na to, že je příliš abstraktní, než aby se dalo použít v nějakém konkrétním empirickém sociologickém výzkumu. Další kritici schématu vytýkají, že je příliš statické a nereflexuje sociální změnu, a také to, že nejde o všeobecnou teorii společnosti, kterou lze aplikovat na každou společnost v každé době a na každém místě, ale že se hodí jen na popis poválečné společnosti v USA.

agitace

political agitation

(z latinského *agitare* – povzbuzovat)

Ideologické propagandistické působení, které chce dosáhnout mezi širokými vrstvami obyvatelstva nejdříve změny a následně pak udržení politické orientace. Má také negativní význam ve smyslu demagogického podněcování a přesvědčování. V pojetí V. I. Lenina byla agitace pozitivní činností, byl to apel na masy pro určité konkrétní akce, požadavek bezprostředního revolučního zapojení proletariátu do věcí veřejného života. Agitace může v pozdější fázi ustrnout v pouhou rituální mechanickou záležitost, kdy cílem je spíše vykázat aktivitu aktérů na jednotlivých stupních, aniž by se aktéři snažili dosáhnout skutečné účinnosti agitační činnosti. Agitace využívá snadno srozumitelné a zjednodušené obsahy a snaží se dosáhnout emotivních reakcí. Politická propaganda se oproti agitaci snaží dosáhnout dlouhodobějšího účinku a tomu je přizpůsoben i pečlivější systém zasvěcování do vládnoucí ideologie.

V době komunistického režimu vznikala u nás takzvaná agitační střediska, která se zabývala například přednáškovou činností při šíření komunistické propagandy. Bývalý československý ministr zahraničí a komunistický funkcionář Bohuslav Chňoupek popisuje ve své knize *Komunismus začíná již dnes* jejich činnost před jedním z komunistických sjezdů v SSSR takto: „Mnohá agitační střediska přenesla práci do středu života. Na veřejných prostranstvích, ve dvorech, sadech, parcích, v letních čítárnách i knihovnách, všude bylo vidět hloučky pozorných posluchačů okolo stolků, za kterými agitátoři a lektori četli vybrané statě z návrhu programu. A tu, venku, pod teplým srpnovým nebem se též konaly přednášky, konzultace, besedy. Jen v Moskvě nastoupilo čtyři sta tisíc propagandistů, agitátorů, lektorů, především vedoucích pracovníků, vysokých stranických funkcionářů... Obrovskou propagandistickou prací rozvinul tisk, televize. Před mikrofony vystoupili diskutéři. Pravda a po ní Izvěstija začaly vycházet se šesti stranami a střední list pod titulem: Celosvazová předsjezdová tribuna.“ V prostředí komunistické agitace vznikly také různé specifické pojmy, třeba agitprop, což byla zkratka oddělení pro agitaci a propagandu. Později se používal v hantlivém významu demagogické propagandy pro vlastní stranu.

aglomerace

agglomeration

Širší oblast metropole nebo města, která zahrnuje ústřední místo a předměstí, spojená souvislým městským osídlením. Označení sídel seskupených kolem jednoho atraktivního centra tvořící ekonomický, sociální a kulturní celek. Nemusí to být nutně jeden administrativní celek, ale v praxi dochází časem k pohlcování okolních obcí. Centrem aglomerace bývá často rozrůstající se → město, proto bývá

řeč o městské aglomeraci. Pokud aglomerovaná sídla přejímají některé funkce centra, používá se pro ně někdy označení „satelity“⁴. Někdy je pojem aglomerace označením svazku měst.

Ke slavným velkým aglomeracím patří Tokio, Mexico City a Soul. Ačkoliv administrativně může často jít o nezávislé části, lidé spontánně uvádějí, že pocházejí z centrálního města. Populace aglomerací je taková, že počet jejich obyvatel převyšuje často i počet obyvatel průměrně velkého evropského státu. Například v Tokiu žije více než 35 milionů lidí, v Bombaji přes 20 milionů, stejně jako v New Yorku. Různé země někdy vymezují pro své potřeby vlastní definici pojmu aglomerace. V naší zemi můžeme hovořit o pražské, ostravské a brněnské aglomeraci.

Pokud jde o několik měst srostlých v jednu oblast, mluví se také o konurbaci či souměstí. Jde o města spojená souvisle zastavěnou plochou. Někdy jde o dvě města, pak se někdy hovoří o souměstí, jako je například Brandýs nad Labem a Stará Boleslav, Králův Dvůr a Beroun nebo Litoměřice, Lovosice, Terezín.

Agglomerace mají jen zřídka společnou správu, často bývá mezi jednotlivými částmi i jistá rivalita daná politicky a ekonomicky. Společná bývá naopak třeba místní doprava a typ průmyslu.

agregát

aggregate

(z latinského *grex* – stádo)

V nejobecnějším slova smyslu vnější spojení různých prvků. V sociologii se tak označuje souhrn jedinců.

Pojem používal v tomto významu už filozof Aristoteles. Pojem je významný také u německého filozofa a matematika Gottfrieda Wilhelma Leibnize (1646–1716), který jako agregát označoval demokritické atomy a jako pravý atom, tedy ne-

dělitelnou částici, označoval jen monádu. (Monáda je jednoduchá substance, je jich nekonečné množství a nachází se všude v přírodě. Podle Leibnize je to oduševnělý bod, metafyzický atom, který nemá žádný rozměr.) Podle německého filozofa Immanuela Kanta (1724–1804) je agregát náhodné nakupení, které dohromady skládá rozvažování (*Verstand*). Protikladem k tomu je organická, systematická souvislost, kterou pojímá rozum (*Vernunft*). V současné filozofické terminologii se agregátem rozumí celek sestávající z vnitřně nikoli propojených částí na rozdíl od organismu nebo systému.

Slovo agregát může označovat takové seskupení, jako je dav, zástup, hejno. Jde o to, že agregát tvoří lidé, kteří se sice vyskytují na jednom místě, ale vzájemné kontakty jednotlivých osob se nijak nerozvíjejí. To neznamená, že z takového davu nemůže časem vzniknout sociální skupina. Takzvané náhodné agregáty vznikají třeba v supermarketu, na koupališti nebo v prostředcích hromadné dopravy. Pokud by však byl autobus unesen teroristy nebo výletní loď ztroskotala na pustém ostrově, situace by se začala měnit.

Vznik agregátu nemusí být čistě náhodný, protože třeba dav, který se seběhne kvůli výhodným slevám nebo k nějaké nehodě, může mít společný cíl. Takzvaný rezidenční agregát tvoří lidé, kteří bydlí na jednom místě, ale jinak spolu nemají nic společného, nevytvářejí mezi sebou hlubší vazby – jako třeba lidé na velkém sídlišti nebo rekreanti na dovolené. Mezi takovými lidmi však může časem psychická vazba vzniknout. Dav třeba nemá žádnou organizační strukturu, ale protože je tvořen lidmi, kteří mohou mít společné emoce, třeba při demonstraci, může mít vlastní dynamiku. Proto se tu někdy mluví o aktivním sociálním agregátu.

agresivita*aggressivity*

(z latinského *aggredi* – zaútočit)

Sklon k útočnému jednání vůči druhému.

Určitou míru agresivity lze pozorovat u každého jedince. Musíme rozlišovat mezi slovy agresivita a agrese. Agresivita je vlastnost, která je do určité míry vlastní živým organismům, agrese je samotný akt většího či menšího násilí. Bez jisté míry agresivity by člověk ani nebyl schopen existovat, třeba by vůbec v tlačenci nevystoupil z tramvaje. Agresivita nemusí nutně v konkrétních životních situacích vyústit v agresi. Teprve když nastanou větší nebo menší „dráždivé“ podněty, dojde na agresivní akt. Stupeň agresivity může být ovlivněn vnitřními faktory, jako je třeba hladina hormonů (například testosteron), nebo předchozími zkušenostmi. Při vysoké agresivitě může už slabý podnět vyvolat silnou reakci. Pokud je agresivita slabá, je třeba silnějších podnětů.

Podle jednotlivých teorií je agresivita buď geneticky zakotvená, nebo je odpovědí na vnější podněty, popřípadě se jí člověk učí jakožto vzorci chování. Podle psychoanalytické teorie je možno agresivitu přetvořit do různých podob. Pojetí agresivity jako původní autonomní síly by znamenalo, že člověk je v zásadě nepřátelsky naladěný vůči kultuře a musí být vystaven institucionálnímu tlaku mírnícímu zničující účinky těchto hnutí na společenské formy života. Většina sociologických teorií agresivity nevidí její kořeny v biologické nebo psychické struktuře osobnosti, ale ve vztahu jedince k jeho sociálnímu prostředí. Sociologie zkoumá výchovné procesy a struktury (například rodinu), které mají vliv na zvládnání agresivity. K dalším vlivům mohou patřit oslabení sociální kontroly, zvýšená horizontální mobilita, růst měst, etnické konflikty, propagandistická prezentace nových zbrojních technolo-

gií (válečné filmy) nebo násilí ukazované v médiích na nárůst agresivního chování se vede diskuse. Zřejmě pouze několik procent násilného chování lze přičíst vlivu toho, co lidé, především děti a mládež, vidí například v televizi.

aha prožitek*aha experience*

Též aha-zážitek. Náhlé a důležité zjištění. Zkušenost podobná okamžitému osvícení. Prožitek náhlého odhalení souvislostí, vyřešení problému, vzhledu do věci. Pojem pochází od německého psychologa Karla Bühlera (1879–1963). Sám to popisuje jako „jedinečný a příjemný prožitek objevující se v myšlenkovém procesu, projevuje se okamžitým vzhledem do původně neprůhledných souvislostí“. Jde o psychologický pojem, jehož sociologický význam je až druhotný. Aha prožitek například nastává u náboženského konvertity, který náhle prožívá odhalení nových a dosud skrytých souvislostí. Na jejich základě potom konstruuje nový obraz světa a reinterpretuje svůj život, což pro něj má často hluboké osobní i společenské důsledky.

akce přímá*direct action*

(z francouzského *action direct*)

V anarchistickém hnutí je to označení spontánního narušení sociálního řádu ze strany jedince, který je ve společnosti vystaven určitým tlakům. V syndikalismu, což bylo dělnické hnutí usilující o revoluční nastolení federativně strukturované společnosti, ve které by byly výrobní jednotky zespolečenšeny, a odmítající účast na parlamentní demokracii, to byla součást „taktiky spontánních činů“ zaměřených proti stávajícímu systému. Šlo o pasivní odpor, demonstrace, sabotáže, generální stávku. V přímé akci jde o to, prosadit ve státě, který se všem změnám brání, zájmy nějaké skupiny pomocí ilegál-

ních prostředků. Název přímá akce nesly některé knihy zabývající se sociálními protesty. Americká anarchistka Voltairine de Cleyre (1866–1912), údajně největší literární talent mezi americkými anarchisty, je autorkou eseje *Direct Action* (1912), který je dodnes často citován. V tomto textu se autorka odvolává na historické příklady, jako je například Boston Tea Party – bostonské pití čaje z doby amerického boje za nezávislost, a také americké hnutí za osvobození otroků. V roce 1920 píše ve své knize *Direct Action* William Mellor o přímé akci jako zápasu mezi zaměstnanci a zaměstnavateli, ve kterém jde o kontrolu ekonomického života společnosti. Definuje přímou akci jako užití formy ekonomické moci pro zajištění cílů lidmi, kteří tuto moc mají. V jeho pojetí je přímá akce nástroj, který používají jak majitelé, tak pracující. Na jedné straně tak stojí kartely a vyhození z práce, na druhé stávky a sabotáže. Další autoři připomínají třeba činnost Armády spásy, která prováděla přímé akce, aby zajistila svobodu svých členů mluvit, shromážďovat se a modlit se, a to přesto, že její příslušníci byli pronásledováni a vězněni. Přímou akci zmiňuje ve svých textech také V. I. Lenin. Byla součástí amerického hnutí za lidská práva, hnutí sufražetek, revoluční strategie kubánského revolučního vůdce Che Guevary (1928–1967) a některých skupin, které se zabývají ochranou životního prostředí a práv zvířat. Martin Luther King mluvil o přímé akci jako o nenásilné činnosti, která vytváří takovou krizi a takové napětí, že si vynutí odpověď.

aklamace

acclamation

(z latinského *acclamare* – volat)

Veřejné a masové vyjádření souhlasu nebo nesouhlasu, například při hlasování zvednutím ruky nebo také souhlasem bez hlasování. Pojem může mít také význam

hlasitého pozdravování a holdování. Pokud jde o provolávání slávy, dělo se tak často na politických shromážděních totalitních stran (fašistických, komunistických). Aklamace v tomto případě pouze budí dojem spontánnosti. Ve skutečnosti jde o → rituál, kterému se přítomní musí podrobit, aby předešli sankcím.

akumulace kapitálu

capital accumulation

(z latinského *accumulare* – akumulovat, hromadit)

Akumulace je v klasické ekonomii zvýšení kapitálu opětovným investováním na trhu. Podle Karla Marxe má akumulace kapitálu dvě stránky: na jedné více a více kapitálu v rukou kapitalistů, na druhé straně u pracovníků stále více utrpení. Ale to kapitalismus udržuje v chodu, protože námezdní dělníci jsou nuceni prodávat svou práci podle podmínek kapitalistů.

Akumulace se může týkat výrobních prostředků, tedy konstantního kapitálu, ale také zaměstnanosti tím, že přidá část nadhodnoty, aby bylo možné zaměstnat více pracovníků. V tomto případě se hromadí variabilní kapitál, tedy část hodnoty použitá pro zvýšení mezd, aby bylo možné zaměstnávat více zaměstnanců. Nicméně obvykle není reinvestována celá nadhodnota, ale její část je použita jako osobní příjem kapitalistů a pak neproduktivně využita, například luxusní spotřebou.

Pokud dojde k tomu, že se jeden kapitál spojí s jiným, koupí či převzetím, dochází k centralizaci kapitálu. V konkurenčním boji mají velké podniky výhodu a mohou vytěšňovat menší, například nižšími cenami.

Rozhodujícím prvkem v Marxově pohledu je, že existuje pouze jedno zboží, jehož užitná hodnota spočívá v produkci nadhodnoty, a to je pracovní síla. Jinými slovy, směnná hodnota pracovní síly (mzda/plat) je menší než součet hodnot vytvářející jeho

užitnou hodnotu. Tomu rozdílu říkáme
→ nadhodnota.

alienace

alienation

Odcizení. Pojem má více významů: individuální nebo společenský stav, kdy je zrušen nebo pokřiven přirozený vztah mezi lidmi navzájem, mezi lidmi a prací, lidmi a produktem jejich práce a nakonec i vztah člověka k sobě samotnému. Pojem pochází původně z práva, kde znamenal zbavení majetku nebo svobody, v duchovní oblasti pak osvobození se od něčeho pouze světského. Negativně znamenalo odcizení také být odcizen Bohu. Například podle německého reformátora Martina Luthera (1483–1546) žijí pohané vzdáleni od Boha, v nevěře a nevědomosti odcizený život. Podle svatého Pavla (Ef 4, 18) je rozum pohanů zatemněn: „Mají zatemnělou mysl a odcizili se Božím životu pro svou nevědomost a zatvrzelé srdce.“ Francouzský matematik, teolog a fyzik Blaise Pascal (1623–1662) mluvil o tom, že křesťanským životem má člověk, kosmicky odcizený v nekonečném procesu, střed mezi vším a ničím, co nejlépe čelit stavu, který byl navozen dědičným hříchem. Jean-Jacques Rousseau popisuje člověka jako bytost, která směřuje od přirozeného stavu osamocené svobody ke svobodě zákonů, které si sám dává. Německý filozof Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831) kolem roku 1800 líčí odcizení jako sebeodcizení. „Všechno, co se děje na nebi a na zemi – věčně se děje –, život Boží a všechno, co bylo v čase učiněno, směřuje jen k tomu, aby Duch poznal sám sebe, sám sebe sobě zpředmětnil, sám sebe našel, stal se sebou samým, sám se sebou se sjednotil. Je zdvojením, je odcizením...“ (G. W. Hegel, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie* I: 42.) Německý filozof Karl Marx (1818–1883) používá pojem odcizení v jeho světském

významu. Dělník prodává svoji pracovní sílu, produkuje nikoli sám pro sebe, ale stává se v rámci dělby práce jen článkem v řetězu. Proto je mu produkt jeho práce odcizen a on sám je odcizen sobě i svým bližním. Změnu mohou podle Marxe přinést jen změněné majetkové a výrobní vztahy. Francouzští filozofové → existencialismu Jean Paul Sartre (1905–1980) a Albert Camus (1913–1960) vidí v odcizení pocit, který vychází z absurdity lidského života. Člověk usiluje o smysluplné jednání, ale nemůže dosahovat svých cílů. Přijetím absurdity a vzpourou proti ní je však možné ji překonat. Pro francouzského sociologa Émila Durkheima (1858–1917) pramení odcizení ze ztráty náboženských a společenských tradic. Německý sociolog Ferdinand Tönnies (1855–1936) v roce 1887 v práci *Gemeinschaft und Gesellschaft* píše, že se v moderní společnosti odcizených účelových vztahů pohybuje, jako bychom byli v cizině.

alkoholismus

alcoholism

Závislost na psychotropní látce etanol. V průběhu se může obstarávání a konzum alkoholu vyvinout v činnost ovlivňující celý život. Dotyční cítí nutnost konzumovat, objevuje se postupná ztráta kontroly nad chováním ohledně pití, zanedbávání někdejších zájmů ve prospěch pití, popírání touhy po alkoholu, abstinenci příznaky, jakmile dojde ke sníženému přísunu, tolerance k alkoholu a změny osobnosti. Pokud jde o alkoholismus z hlediska sociologie, je alkohol v mnoha kulturách považován za společensky uznávanou, jednoduchou a levnou drogu. V mnoha situacích se její konzum dokonce očekává. Různé typy alkoholu jsou členěny regionálně – pivo, víno, whisky, vodka – a také podle tříd. Buržoazní kultura má víno, sekt a whisky, proletářská pivo a rum. V české kultuře je příkladem integrace alkoholu